

DE MANGE LIV VED INDUSTRIEN

– en sammenlignende undersøgelse af produktion og arbejdsliv ved to industrivirksomheder i Frederiksværk

Af Dorthe Vejen Hansen

Mødet med industriens folk i Frederiksværk tegner et billede af en virkelighed, der er langt mere mangfoldig, end det umiddelbart lader sig ane. Lønarbejdernes forskellige livsformer gør det ikke kun nødvendigt at differentiere analysen af lønarbejderne, men rejser også spørgsmålet, om det er hensigtsmæssigt at tolke statsansatte industriarbejdere på samme måde som arbejdere i den private industri?

Denne artikel bygger på overvejelser og forløbige konklusioner fra en undersøgelse af to af Frederiksværkegnens ældste industrier, De Forenede Jernstøberier (DFJ) og Hærens Krudtværk (HK). Undersøgelsen blev søsat af Frederiksværkegnens Museum i 1995, og er løbende blevet fulgt op, både i museumsregi og på anden måde.

Med virksomhedernes nedlæggelse i henholdsvis 1965 (HK) og 1993 (DFJ) bliver der sat punktum for en epoke, dels når det gælder industrihistorie, dels i forhold til de mennesker og livsformer, som har knyttet sig til, og udfoldet sig i kølvandet på virksomhederne.

Undersøgelsens udgangspunkt er indsamlingen af et empirisk materiale, der kan hjælpe med til at dokumentere de mange veje til arbejdet ved industrien i Frederiksværk. I forbindelse med undersøgelsen blev der indsamlet en række samtaler med tidligere ansatte på henholdsvis krudtværket og jernstøberiet. Flere af meddelelserne er blevet interviewet mere end én gang. Herudover indbragte undersøgelsen et relativt omfattende materiale af anden art, for eksempel fagforeningskorrespondance, lærekontrakter, ansættelsesbreve og erindringskrivelser.

Det indsamlede materiale afslører store forskelle på en række områder. Mest synligt viser differentieringen sig i forhold til virksomhedernes organisering som henholdsvis privatejet (DFJ) og statsejet (HK), og i forhold til medarbejdernes livsformer. I samtalerne kommer det tydeligt til udtryk i meddelelsernes syn på hinanden. Samtalerne med industriens folk i Frederiksværk røber en kontrastfyldt forståelse og beskrivelse af hinanden, virksomhederne, og virksomhedernes rolle i dagliglivet. En mandlig meddeler, som har tilbragt hovedparten af sit voksne liv som ufaglært arbejder på krudtværket, beskriver rammende det modsætningsfyldte syn på de "andre" fra jernstøberiet:

"Det jeg kender til DFJ, der var jo meget gennemgang. Der kom og gik folk. De antog folk og afskedigede. Det skete jo ikke på

krudtværket uden sådan, selvfølgelig har der været perioder, hvor der har været flere ansat end der var brug for, og antaget nogle og afskediget nogle, men det gik jo ikke så stærkt som på jernstøberiet. For på krudtværket var det jo gerne sådan, at man skulle undersøges i begge ender inden man kom ind der. Det skulle jo være ordentlige folk, krudtværket fik!”.

Det billede styrkes i samtalerne med de kvindelige meddelere. En meddeler (ufaglært arbejder), hvis far gennem 25 år var ansat på jernstøberiet, beskriver forældrenes tanker om hendes ansættelse på det statsejede krudtværk på denne måde: “Han synes det var godt, det synes begge mine forældre. For krudtværket blev jo regnet for mere end de andre industri-virksomheder. Det blev altid regnet for et godt arbejdssted. Så far syntes at det var godt. Jamen, det var jo det, så var man statsansat, og så fik man statspension. Og man var jo noget mere, når man var statsansat. Man var jo ikke ude i privatlivet [på en privatejet virksomhed]. Mine forældre satte det meget højt, at man skulle have statspension. For far havde jo været en almindelig arbejdsmand og bager-svend i sine unge dage. Jeg kunne tænke mig at begge mine forældre har sat det højt, at man kunne få statspension”.

Pensionen, og muligheden for et fast, stabilt arbejde er træk, der gang på gang fremhæves i samtalerne med de statsansatte krudtværksarbejdere. Og i modsætning til det privatejede jernstøberi, er det ikke lønnen, der trækker ved arbejdet på værket: “Krudtværket, det var meget eftertragtet dengang. Det var ikke fordi, at der var de høje lønninger, men det var fast, stabilt arbejde der. Og så var der én ting til. Vi var pensionsberettigede. Vi betalte efter ti år først, så betalte vi til pensionskassen derude. Og det har været en stor fordel for os”.

Kontrasten mellem industriarbejderne afslører sig også på andre måder, for eksempel i forhold til emner som fagforeningsarbejde og socialt samvær. Undersøgelsen peger på, at medarbejderne fra de to virksomheder aldrig har brugt hinanden i fagforeningssammenhæng, til trods for at de har været været til-

FORSVARSMINISTERIET

meddeler herved

Mr. varkensfor Wilhelm Hansen Jensen

sin

PÅSKØNNELSE OG ANERKENDELSE

i anledning af god tjeneste ved forsvaret i

25 år

København den 15/6 1958.

P. Hansen

Som statsansat krudtværksarbejder anerkendes “god tjeneste” med tildeling af forsvarets hæderstegn. Hæderstegnet tildeles kun personer, som “af sine foresatte være kendt som en brav mand eller kvinde, der ved troskab, dydelighed, flid og i øvrigt god opførsel i tjenesten samt ved ulastelig vandel i sit private liv har gjort sig værdig til at bære et offentligt vidnesbyrd for god tjeneste ved forsvaret” (jvf. bestemmelser om tildeling af Forsvarets hæderstegn for god tjeneste, 1954, paragraf 4).

knyttet samme lokale organisationer. Heller ikke i privatlivet synes medarbejderne fra krudtværket og jernstøberiet at have haft kontakt.¹

Det indsamlede materiale rejser spørgsmålet om, hvordan man som kulturforsker kan forholde sig til et industrihistorisk materiale, der afslører store forskelle på en række centra-

le områder? Artiklen kredser om dette spørgsmål. Samtidig rejser den spørgsmålet, om den gængse måde at betragte industriarbejdere og arbejderkulturer kan forklare krudtværkarbejdernes særlige selvforståelse og identitet? Hos krudtværkets folk mødes man nemlig af en ganske anderledes forståelse af begreber som arbejde og fritid, end den man for eksempel møder hos arbejderen med lønarbejderlivsform i den private industri. Denne ansatte tænker arbejdet som et middel til at sikre den frie tid, fritiden. I modsætning hertil betragter den statsansatte, ufaglærte krudtværksarbejder arbejdet som en tjeneste, der stiller særlige krav om loyalitet, stabilitet og samvittighedsfuldt arbejde. Derfor tænkes arbejdet ikke fra dag til dag, eller fra månedsløn til månedsløn. Snarere tænkes det i et livsperspektiv, hvor man ikke sælger en "udstyknings" af sit arbejdsliv, men derimod hele livet til arbejdsgiveren (staten). Dette principielt forskellige syn på arbejde gør det uhensigtsmæssigt at forsøge at forstå de statsansatte industriarbejdere med begreber hentet fra såvel lønarbejderlivsformen som fra de øvrige livsformer.²

Både krudtværkets og jernstøberiets produktioner har gennem tiden fordret store arbejdsstyrker. Gennem årene har værket og støberiet derfor givet beskæftigelse til et stort antal mennesker. Det rejser spørgsmålet om, hvem disse mennesker er: hvilke livsformer har virksomhederne skabt plads for, og hvilke har været nødvendige for deres drift?

I det lys kredser artiklen overordnet om to hovedtemaer, der søges dokumenteret ud fra hver sine angrebsvinkler og perspektiver. Disse er ikke kun relevante hver for sig, men kan hjælpe med til at supplere hinanden. For det første bliver krudtværket og jernstøberiet anskuet ud fra et virksomhedsperspektiv. Perspektivet centrerer sig om virksomhedernes daglige drift i perioden fra ca. 1945 frem til lukningen (organisation, arbejdsprocesser, produkter og afsætning). Denne periode er – især for DFJ – præget af teknologisk modernisering, der gradvist medfører en øget automatisering af de forskellige arbejdsprocesser.

Artiklens anden del har virksomhedernes

medarbejdere og deres livsformer som hovedtema. Perspektivet, der her anlægges er den enkelte ansattes, for hvem virksomheden har været en integreret del af hverdagslivet. I den empiriske indsamling er der lagt afgørende vægt på at få forskellige kategorier af medarbejdere repræsenteret, såvel funktionærer som ansatte i produktionen, faglærte og ufaglærte, mænd og kvinder.³ Ligeledes inddrager undersøgelsen såvel ansatte, som gennem en længere periode – ofte 20 år og opefter – har været knyttet til de frederiksværkske virksomheder, som medarbejdere, hvis ansættelse begrænser sig til en eller flere korte perioder. For de korttidsansatte medarbejdere – "flakkerne" – betragtes ansættelsen ofte som en mellemstation i et samlet arbejdsforløb. I modsætning hertil skildres den "faste" langtidsansatte som en person præget af stabilitet og loyalitet overfor arbejdspladsen, og som ofte følger familietraditionen, forstået på den måde, at tilknytningen til virksomheden går i arv fra far til søn/datter, eller gennem anden familier tilknytning (for eksempel en onkel).

Det er derfor ikke muligt at beskrive og analysere de frederiksværkske industriarbejdere i enhedskulturelle termer som repræsentanter for en kulturel homogen arbejderkultur. Snarere er artiklen tænkt som et forsøg på at differentiere lønarbejdet som form ved at sætte fokus på kompleksiteten i den måde, som den enkelte gennem sine specifikke arbejds- og livsbegreber er knyttet til henholdsvis det statsejede krudtværk og det privatejede jernstøberi.

For at kunne udfolde de skitserede perspektiver er det nødvendigt at tage en kort tur tilbage i historien, til 1700-tallet, hvor kimen til henholdsvis krudtværk og jernstøberi bliver lagt. Gennemgangen tager sit udspring i Egon Eriksens *Krudtværket på Frederiksværk 1758 – 1958*,⁴ men andre relevante kilder drages også ind.

Industriens vugge

Frederiksværks industrielle udvikling trækker spor tilbage til starten af 1700-årene, og er tæt

Pakkerummet, ca. 1960 . Siden 1700-årene har kvinder været knyttet til driften af industrivirksomhederne i Frederiksværk. I vort århundrede har kvinderne haft fast plads på det statslige krudtværk siden 1919, hvor patronfabrikken åbnedes. Arbejdet bestod blandt andet i at pakke patroner. (Foto: Frederiksværkegnens Museum).

knyttet til kanalen, der i 1717-19 bliver gravet mellem Arresø og Roskilde fjord. Med kanalen som leverandør af vandkraft åbnes en første sluse af foretagsomhed af produktiv art.

Den første industrielle spire anlægges i 1728 i form af en agatslibemølle, der opføres for kongelig regning. Møllen drives af Johan Mikael Becker og Johan Jakob Rau, der ind-

kaldes fra Tyskland for at lede møllen. Efter Christian den Sjettes død nedlægges møllen i 1746, for fem år senere at blive genåbnet med en indkaldt fransk kanonsmed, Etienne Jandin Peyrembert, i spidsen af værket. Den nye kanonfabrik bliver efter en række dramatiske uheld atter lukket i 1756. Det kuldsejlede projekt koster den danske stat omkring 2,5 milli-

on kroner. Straks efter Peyremberts afsked henvender en ung forretningsmand sig til Frederik den femtes overhofmarskal, og ansøger om at få det ledige værk ved Arresøkanalen. Det er den senere general Johan Frederik Classen (1725 – 1792). I en kontrakt af 25. august 1756 overdrages agatmølle og kanonsmedje kvit og frit til Just Fabritius og Johan Frederik Classen under forudsætning af, at de opretter et krudtværk, der årligt producerer 4-5000 centner krudt, hvoraf landetaten skal af-tage 1000, mens resten må sælges til private eller eksporteres. Først i anden række tales der om kanonfremstilling som en eventuel mulighed.

Pengemanden i foretagenet er den københavnske storkøbmand etatsråd Fabritius, som dog allerede i 1761 trækker sig ud. Herefter kommer værket en kort overgang atter i kongens eje. Classen forbliver på stedet som leder, indtil han i 1769 endeligt køber værket tilbage og fortsætter som ejer resten af sit liv.⁵

Resolutionen af 25. august 1756 indeholder en række begunstigelser for værkets trivsel. Blandt andet blev værkets fastboende personer fritaget for den almindelige indirekte forbrugsskat, konsumtionen, samt folke- og familieskatter, "idet disse fordele skulle lokke arbejdskraft til værket".⁶ Dette privilegium udvides i 1774 på Classens ansøgning til at gælde for befolkningen på hele Frederiksværk gods. Selve værket bliver fritaget for indførselstold på salpeter til krudtfabrikationen, for så vidt krudtet gik til staten eller eksport. Endelig imødekommes interessenternes ønske om, at værket må bære Hans Majestæts navn og kaldes Friderichswerck (Frederiksværk).

I 1759 fritages alle værkets faste folk, det vil sige "tiende som ei ere Daglønner",⁷ fra krigstjeneste. Denne bestemmelse sikrer Classen mod at afgive folk til hæren, men kan også betragtes som et middel til at trække arbejdere fra landdistrikterne til værket. I landområderne skabte dette imidlertid problemer: "Som dette blev en fordel for værket, blev det til skade for landbruget, hvis bedste karle, når sessionen nærmede sig, søgte ind til Frederiksværk i så stort tal, at amtmand Gram i

1764 fandt det nødvendigt at klage herover, men selvfølgelig uden resultat".⁸

Billig arbejdskraft sikres værket fra de omkringliggende landsbyers bønder og husmænd i form af hoveri og kørselspligt for værket til tre gange om ugen. De store godsoverdragelser i 1764 hjælper yderligere værket til at skaffe billigt korn. Frederiksværk gods oprettes ved at samle bøndergodset i fire sogne, Kregme, Vinderød, Melby og Torup, under ét. Ialt disponerer Classen over hoveriarbejde fra godt 160 gårdmænd og over 200 husmænd, som han især bruger til transportopgaver. Hertil kommer de folk, der er mere eller mindre fast beskæftigede på værket, i gennemsnit 200 mand.⁹

Vejen mod fuldstændig selvforsyning styrkes i 1770'erne, hvor Classen opretter to hovedgårde, Arresødal (1773) og Grønnesøgård (1776), der især leverer kød og mejeriprodukter til værket. Endelig følger i 1780'erne oprettelsen af fiskerlejet Liseleje, der kan forsyne værket med fisk. Tidens ideal om selvforsyning prægede således både regeringen og Classen som virksomhedsejer: "Alt i alt ser man en klar parallel imellem måden, som kongen og regeringen søgte at indrette rigets næringsliv på, og så den måde Classen indrettede sig på: Selvforsyning var idealet, både på rigsplan og på virksomhedsplan".¹⁰

Fra virksomhedernes etablering i 1700-årene indgår krudtværket og støberiet i Det Frederiksværks Etablissement, og er dermed nært knyttet sammen. Beslutningen om at anlægge værket i Frederiksværk grunder i, at produktionen fra krudtmøllerne i Rådved og Dønsø nord fra København ikke kan opfylde hærens, flådens og handelskompagniernes behov, i hvert fald ikke i krigstid, hvorfor indførsel af krudt fra blandt andet Sverige ikke kan undgås. Statens ønske om national selvforsyning er derfor et vigtigt element i oprettelsen af industrivirksomhederne i Frederiksværk.¹¹ Fra begyndelsen sikres Frederiksværk monopolstilling, fri af al konkurrence, i og med at regeringen i 1757 beslutter at standse kanonstøbningen på det kongelige Gjethus i København samt nedlægge krudtmøllen i Rådved

Krudtet tørres. Hærens Krudtværk, 1960-erne (Foto: Frederiksværkegnens Museum).

nord for København. Tilbage er kun det lille værk i Donse, der skal forsyne flåden.¹²

I 1792 dør Classen, og Frederiksværk går ind i en turbulent periode under fyrsteligt og kongeligt ejerskab. I 1794 overgår Frederiksværk til Prins Karl af Hessen, hvis første opgave er at gennemføre Classens testamentariske bestemmelser til gavn for Frederiksværks "undergivne". Bøndernes jorde udskiftes, hoveriet afløses af en afgift, og hovedgården Arresødals jorder udstykkes til parceller for de

husmænd, som arbejdede for værket. Også en del af værkets arbejdere får adgang til at forpagte parceller, hvis deres næringsdrift gør det nødvendigt for dem at holde heste. Endelig indføres fuldstændig kontantløn, og brændevinsbrænderiet, bageriet, kroen, fødevareudsalget og kramhandelen bliver bortforpagtet. Værd at nævne er også pensionsordningen, der i 1798 fastlægges for de til Frederiksværk hørende embedsmænd, mestre og arbejdere, der af hver rigsdalers løn betalte én skilling til

kassen. Kassens midler blev blandt andet anvendt til at støtte de fattige afskedigede arbejdere, der blev boende på værket eller godset og til enker, som blev sikret en tredjedel af gagen.

På grund af stadig dårligere regnskaber overgår værk og gods i starten af 1800-årene til Kronprins Frederik som personlig ejendom. I 1814 omlægges værket som et led i de almindelige spareforanstaltninger efter fredsslutningen. Med undtagelse af metalstøberiet, krudtværket, kniv- og sabelfabrikken samt tømmer-, murer- og maskinværkstederne bortforpagtes de resterende værksteder til de mestre, som står i spidsen for dem.

Snart efter rejser spørgsmålet sig om afhændelsen af Frederiksværks resterende virksomheder. Blandt de kritiske røster i tiden kan nævnes den nationalliberale Orla Lehmann, som i 1840 argumenterer indgående for, at "Staten ikke bør være Fabrikeier, Handelsmand, Godseier, Avlsbruger eller deslige". Begrundelsen er at "den [staten] ødelægger den private industri, der Sjelden kan konkurrere med Etablissementer, som Skulle holdes i Drift uden hensyn til hvad det koster, og skulle skaffes unsætning, selv om der sælges langt under Produktionsprisen".¹³ Som en illustration fremhæver Lehmann netop Frederiksværk med tilliggende bøndergods.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor mange af værkstederne der er nødvendige for, at staten kan sikre en produktion, der er stor nok til at dække den statslige selvforsyning. En kommission, bestående af repræsentanter fra krigs- og finansministeriet, tilråder i 1853, at krudtværket bibeholdes som statens ejendom, hvorimod jernstøberiet, valseværket og de fleste andre værksteder foreslås frasolgt. Resultatet bliver vedtagelsen af en lov om, at Frederiksværks forskellige værksteder sælges, med undtagelse af krudtværket med tilhørende bygninger og grunde samt birkedommerboligen. Overleveringen af krudtværket til land-etaten finder sted 7. januar 1858. En uge tidligere – 1. januar 1858 – er jern- og metalstøberiet blevet overtaget af Anker Heegaard.

I 1931 overgik støberiet til De Forenede

Jernstøberier A/S (DFJ), og 4 år senere beskæftiger støberiet godt 250 mand mod krudtværkets ca. 100.¹⁴ Krudtværket lægges i 1909 under Hærens Tekniske Korps og omdøbes til Hærens Krudtværk (HK). Efter lukningen af Donse Krudtværk i 1911 er værket i Frederiksværk eneproducent af krudt. Med åbningen af patronfabrikken i 1919 tager værket for alvor fat på at producere jagtpatroner. I starten dækker fremstillingen kun efterspørgslen i Frederiksværk og omegn, men allerede i 1932 står HK for 80% af efterspørgslen i hele landet.¹⁵

En sammenligning af de to virksomheder i vort eget århundrede afslører ikke kun en række lighedspunkter, men også, at deres udvikling efter 1945 følger hver sin bane. Frem til lukningen har krudtværket således én og samme ejer, staten, der løbende sørger for at modernisere værket efter en langsigtet plan. Også medarbejdermæssigt forløber efterkrigstiden forholdsvis roligt for krudtværket, der ret konstant fastholder en stab på 90 til 100 medarbejdere.

På støberiet i den anden ende af byen går det langt mere dramatisk til, særligt i tiden efter 1960. Her må man ikke alene igennem flere konkurrencer, rekonstruktioner og ejerskift, men også kontinuerligt omlægge strategien: Efter at have produceret færdige forbrugsvarer til afsætning i detailhandelen (især komfurer, gryder og centralvarmekedler), lægges strategien sidst i 1970'erne om, så DFJ i 1981 er et 100% ordreproducerende støberi med stærk afhængighed af nogle få, dominerende kunder, som det leverer delkomponenter til. Yderligere gennemfører virksomheden en omfattende automatisering af selve støbeprocessen. De teknologiske omlægnings afspejler sig markant i antallet af medarbejdere, der decimeres fra 8-900 ansatte i glansperioden i 1950'erne til 80-90 i virksomhedens sidste år.

Frederiksværks særstilling

Frederiksværks særstilling synes at være et centralt omdrejningspunkt, når søger at tolke kilder fra såvel 1700-årene som kilder fra vor

egen tid (krudtværket). I Classens tid illustreres værkets særstilling på bedste vis i den kongelige resolution af 29. april 1760, hvori Frederiksværk bliver lovet at det "paa alle mulige Maader søges understøttet og i fornødne Tilfælde haandhæves som Vores eget Værk og en Indretning, der er Vores Tieneste lige saa nyttig som umistelig".¹⁶ Værkets forgodtbefindende er ikke kun et anliggende for Classen, men også for kongen. Driften af Frederiksværk er – med andre ord – et statsanliggende.

Forfatterne til værker om Frederiksværk lægger forskellig vægt på spørgsmålet om, hvorfor staten vælger at beskinne Frederiksværk så gunstigt, som tilfældet er. Blandt de, som arbejder mere i dybden med spørgsmålet, er Peter Bondesen.¹⁷ Bondesen peger på, at statsmagten af strategiske grunde ønsker at opretholde en hjemlig produktion af krudt og kanoner. Derfor kan Frederiksværk "ikke betragtes på linie med andre af samtidens industrier, hvor en vis balance mellem indtægter og udgifter på længere sigt var en livsbetingelse. Af samme grund vil det næppe være frugtbart at søge at efterspore værkets driftøkonomi i en videre forstand, da man må antage, at det efter sædvanlige kriterier ikke har givet noget overskud".¹⁸

Statens rolle som producent skal med andre ord ses i lyset af, at det er krigsmateriel, der fremstilles på krudtværket. Netop den produktion er nødvendig som et middel i statens forsvar for at hævde sin suverænitæt overfor omverdenen. Det kan også begrunde, hvorfor krudtværket ikke afhændes sammen med resten af værket i midten af 1800-tallet. Omvendt kan det hævdes, at metal- og jernstøberiet gradvist mister betydning som producent af militære midler. Støberiets ændrede rolle kan derfor tænkes at være et vigtigt element, når man søger baggrunden for, at denne del af værket sælges fra til Anker Heegaard i midten af 1800-tallet.

Virksomhedernes forskellige organisering som henholdsvis statsejet og privatejet synes derfor at være et centralt emne, når man søger at pejle sig ind på spørgsmålet om, hvilke ty-

per ansatte krudtværk og jernstøberi har skabt plads for, og hvilke der har været nødvendige for deres drift. Modsætningen mellem stats- og privatejede virksomheder beskrives ofte i to grundlæggende forskelle: For det første tilhører ejendomsretten til produktionsmidlerne henholdsvis stat og privatpersoner. Og for det andet fremhæves det, at mens økonomien i en privatejet virksomhed er decentraliseret, så er det modsatte gældende for den statsejede virksomhed. Her fastlægges relationen mellem produktion og forbrug centralt. En principiel følge af det er, at den statsejede virksomhed ikke er underlagt markedets konjunkturer i nær samme udstrækning (hvis overhovedet) som den privatejede virksomhed. Det betyder, at den statsejede virksomhed har bedre mulighed for at fastholde sine ansatte i tider med faldende efterspørgsel samt i tider med nationale og internationale prisstigninger på for eksempel råmaterialer.

De nævnte træk kan også genfindes i forbindelse med de undersøgte virksomheder i Frederiksværk. Det bliver særligt synligt i forhold til virksomhedernes rekrutteringsmønstre og arbejdets organisering. Ligeledes lader meddelernes kontrastfyldte syn på hinanden ane, at der er grundlæggende forskellige opfattelser af det gode liv – og dermed livsformer – på spil. Artiklen vil i det kommende folde disse tanker mere detaljeret ud.

De kontrastfyldte industriarbejderliv

Industriarbejdernes forståelse af sig selv i kontrast til "de andre" er et træk, som vedvarende tiltrækker opmærksomheden hos den, som kommer udefra. Det modsætningsfyldte syn kommer tydeligt til udtryk i deres beskrivelser af hinanden og virksomhederne: De ansatte på DFJ beskriver generelt arbejdet på krudtværket som "roligt", mens selve arbejdspladsen fremstilles som et "hvilehjem". Beskrivelsen knytter sig dels til arbejdets karakter: Arbejdskraften udnyttes generelt ikke så hårdt og effektivt på krudtværket, sammenlignet med jernstøberiet, dels til den kendsger-

ning, at man som krudtværksarbejder er pensionsberettiget efter en vis årrække.¹⁹

Som tjenestemandslignende ansat hører krudtværkets ansatte under Civilarbejderloven, som indføres i 1906 under titlen "Lov om Pensionering af Civile Funktionærer m.fl. under Krigministeriet".

Den tjenestemandslignende ansættelse relaterer sig udelukkende til det pensionsretlige område – på alle andre områder er forsvarets civilarbejdere ansat efter gældende overenskomst. I årsskiftet 1917-18 tilknyttes værkets arbejdere Centralforeningen for fagorganiserede arbejdere under Krigministeriet (oprettet i 1917), der blandt andet har til opgave at varetage alle lønforhandlinger på vegne af forsvarets civilansatte arbejdere.²⁰

Krudtværkarbejdernes ret til pension udløser en række pligter, hvoraf pligten til loyalitet, stabilitet (samvittighedsfuldt arbejde) og tavshed er fremtrædende. De nævnte rettigheder og pligter er træk, der kan følges tilbage til enevældens opbygning, hvor embedsværket i moderne forstand bliver etableret til at varetage statens interesser.

Retten til pension spiller en central rolle for krudtværksarbejdere, idet den muliggør en ansættelse, der – i bedste fald – kan sikre den enkelte ansættelse for livet, kort sagt en livstidsstilling på det statslige "hvilehjem". Denne tanke kommer på enkel vis til udtryk i DFJ-vitsen om, at fik man arbejde på krudtværket, ja "så gik man ind til den evige hvile". I modsætning hertil skildrer krudtværksarbejderne arbejdet på støberiet som "hårdt", "stresset", "beskidt" og "usundt", ligesom DFJ fremstilles som et sted, "hvor alle kan få arbejde": "På DFJ gik man ind og søgte arbejde. Hvis der var noget, så fik man det. Og det var den eneste virksomhed, der var i Frederiksværk dengang. Ja, krudtværket var der jo også, men det var tys, tys. Det var ikke nemt at komme ind på værket. Der skulle man have fanden til oldemor for at komme ind".

Citatet giver et vink om, at der stilles særlige krav til den, som ønsker ansættelse på det statslige værk. I samtalerne beskrives disse krav som "nåleøjeprikket": For at slippe

gennem nåleøjet lægges der afgørende vægt på princippet om selvrekuttering. Forstået på den måde, at ansættelse på værket kun kan opnås, hvis man har familiær tilknytning til en anden ansat på værket. Princippet indbyggede mulighed for social kontrol kan betragtes som et middel til at sikre værket en stabil og loyal arbejdsstyrke. Derudover antog krudtværket kun mandlige ansatte, hvis de havde deres soldaterpapirer i orden. Kravet om ordentlige soldaterpapirer skal ses i lyset af, at krudtværket var en militærledet industrivirksomhed. Endelig lægges der afgørende vægt på, at ansøgerne er straffri og fri fra gæld til stat og kommune.

Industriarbejder i statens tjeneste

Som tjenestemandslignende ansat er krudtværkets arbejdere underlagt en omfattende række af arbejdsregler og ordensbestemmelser. I 1950 materialiseres disse i "Arbejdsregler og ordensbestemmelser for arbejdere ved Hærens Krudtværk". Om pligten til tavshed hedder det i paragraf 4, stk. 19: "Det er forbudt at give uvedkommende oplysninger om krudtværkets anliggende, idet fabrikation, magasineringsforhold, prøver, forsøg o.lign. i følge sagens natur skal hemmeligholdes". Overtrædes tavshedspligten resulterer det i øjeblikkelig fyring og tab af retten til pension. Genantages den afskedigede må han eller hun anciennitetsmæssigt starte forfra.

Også bestemmelsen om, at den ansatte ikke har ret til at drive agitation på arbejdspladsen tiltrækker opmærksomhed. Forbudet hindrede enhver form for omdeling af cirkulærer og lignende: "Ingen cirkulærer m.m. må omdeles og ingen indsamlinger foretages uden tilladelse fra krudtværkets chef, der giver vedkommende papirer påtegning herom. Af hensyn til det kammeratlige forhold, der bør herske mellem arbejderne indbyrdes, er al agitation forbudt." (paragraf 4, stk. 23). Hvad der fordres er med andre ord en stabil og loyal ansat, der ikke skaber uro på arbejdspladsen ved for eksempel at rejse politiske krav.

Forbudet mod at drive agitation retter sig

særligt mod politisk agitation. Det kan konkretiseres i forhold til spørgsmålet om løn, da netop lønspørgsmålet traditionelt er et centralt emne i fagorganisationers kamp for anerkendelse. Ved at udelukke sig muligheden for at diskutere lønforhold afskærer krudtværkets ansatte sig fra at kunne benytte et vitalt middel i en kampsituation. Den fagpolitisk set skrøbelige position cementeres yderligere af, at krudtværkets tjenestemandslignende ansatte ikke har ret til at strejke.

I samtalerne kommer krudtværksarbejderens modstand mod fagforeningsarbejde navnlig til udtryk i beskrivelserne af det "tvungne" medlemskab af de lokale fagforbund, der fremstilles mere som en pligt, end en lyst. Det kan også forklare, hvorfor de statsansatte og det privatansatte arbejdere ikke i fagforeningssammenhæng har draget nytte af hinanden.

I forsøget på at tolke krudtværksarbejderens modstand kan de være nærliggende at anskue den som et udtryk for en generel borgerliggørelse af arbejderne. Nyere kulturhistoriske studier vender sig imidlertid mod denne type forklaring, da den er med til at udviske vigtige variationer i menneskers levevis.²¹ Kritikken er relevant, især hvis den gøres livsformsspecifik: Set i et livsformsperspektiv synes krudtværksarbejderens mål for livet at stå i dyb kontrast til arbejderens med lønarbejderlivsform, hvilket særligt viser sig i deres forskellige forståelse af arbejdsbegrebet som henholdsvis en tjeneste og et middel.

Endelig tiltrækker kravet om samvittighedsfuldt arbejde opmærksomhed. I "Foreskrifter for at forebygge ulykkestilfælde på krudtværket" tydeliggøres dette krav: "Det må ved alt arbejde på krudtværket haves for øje, at uforsigtighed kan medføre livsfare ikke blot for vedkommende selv, men også for andre, der er beskæftiget ved krudtværket, ja, for hele byen og dens beboere. Det er derfor enhver pligt at udføre sit arbejde med størst mulig samvittighedsfuldhed og våge over, at de nedenfor angivne forskrifter [spiritus- og tobaksrygningsforbud] nøje efterkommes".

Som industriarbejder i statens tjeneste

Finder De nogen grund til klage over patronerne i denne æske, bedes denne seddel, nogle få patroner og en så grundig forklaring som muligt om årsagen til klagen sendt til

Den kongelige grønlandske Handel
København

og sagen vil blive undersøgt

K7

241MIK5

patronit igdlerfiussame uvanitut pivdlugit måtdlatigssakásagaluaruvit kínuviginekarputit patronit ilait ardlalinguit âmalo suna måtdlatiginekarnersok sa-píngisamik navsuiardluardlugo agdla-gartardlo una únga nagsiuterkuvdlugit

Den kongelige grønlandske Handel
København

tauva misigssornekarumárput.

På krudtværket blev der lagt afgørende vægt på kvalitet i alle produktions- og arbejdsprocesser. Kravet om kvalitet udmøntede sig for eksempel ved, at der i hver æske med patroner blev lagt en såkaldt "sladreseddel". Reklamationer kunne derfor rettes direkte til den arbejder, som havde haft ansvaret for produktet i den pågældende æske.

pålægges den enkelte en række krav og pligter, der markant adskiller sig fra de krav og pligter, der stilles til ansatte på privatejede virksomheder. De nævnte eksempler tegner i en helhed et billede af de væsensforskellige krav, der fordres for at blive ansat på henholdsvis det statsejede krudtværk og det privatejede støberi. På trods af de omfattende krav beskriver samtlige interviewede krudtværket som en "eftertragtet arbejdsplads". Arbejdernes loyalitet overfor det statslige værk cementeres i perioder med højkonjunktur, hvor efterspørgslen på arbejdskraft vokser betragteligt i lokalområdet. Trods muligheden for bedre løn vælger hovedparten at blive på krudtværket. Omvendt peger undersøgelsen på, at mange privatansatte arbejdere aldrig har næret ønske om beskæftigelse på det statslige værk, selvom muligheden eventuelt skulle byde sig.

Det er imidlertid ikke kun det statslige værk, der tiltrækker loyale arbejdere. Også på det privatejede støberi mødes man af ansatte, som er præget af loyalitet overfor arbejdspladsen, hvilket ytrer sig i livslange ansættelser. Et andet eksempel på en loyal arbejdsstyrke finder man omkring århundredeskiftet i fabriks-samfundet i Brede nord for København, hvis "solide arbejdere", det vil sige arbejdere med loyale træk overfor arbejdsgiveren, er sikret en livslang ansættelse i det patriarkalske samfund.²² De frederiksværkske krudtværksarbejdere adskiller sig dog på ét afgørende punkt fra de loyale arbejdere på både støberiet og arbejderne på Brede Klædefabrik. I og med at det er staten, og ikke en privat patriark, deres loyalitet retter sig mod. Loyaliteten overfor det almene – staten – kan ikke uden videre paralleliseres med loyalitet og veneration overfor en privat virksomhed.

For at forklare kontrasterne i det indsamlede materiale er det relevant endnu engang at rette opmærksomheden mod virksomhedernes forskellige organisering. Som producent af midler til statens forsvar er krudtværket afhængig af en stabil og loyal arbejdsstyrke, der kan sikre statens uafhængighed i en krigssituation. Det tvinger værket til at fastholde et re-

lativt stort antal medarbejdere – en såkaldt stående arbejdsstyrke – som kan sikre kontinuitet i produktionen.

For at sikre sin suverænitet er staten med andre ord tvunget til at opretholde et stående produktionsapparat, der kan fremstille de nødvendige mængder af krudt i en krigssituation. Det kan også begrunde, hvorfor krudtværket opretholdes, på trods af en stadig stigende produktion af civil krudt på bekostning af krigskrudt.

Kravene om en stående arbejdsstyrke stiller særlige krav til værkets ansatte, af hvem der kræves loyalitet, stabilitet og samvittighedsfuldt arbejde. Omvendt tildeles krudtværksfolkene udvalgte rettigheder. I den sammenhæng synes retten til pension synes at spille en central rolle, da den er med til at sikre, at værkets ansatte fastholdes, også i tider med ordremangel.

I kontrast hertil står det privatejede jernstøberi, der ud over en fast kerne af stabile medarbejdere også i stor udstrækning er afhængig af ansatte, der kan hentes ind, når produktionen kræver det, og afskediges igen, når ordren er udført. Det er disse industriansatte, som beskrives som "flakkerne".

De "faste" og "flakkerne" på DFJ

Samtalerne med industriarbejderne på DFJ tegner – i noget grov form – et to-delt billede af det privatejede støberi. Dels som en virksomhed, der giver plads til ansatte præget af veneration, loyalitet og generationsdybde. Dels som en virksomhed, hvor gennemtrækket af medarbejdere er stort. Blandt meddelelserne kommer det til udtryk som en almen konstatering af, at "enten var man inde at vende, eller også blev man hængende". Sagt med andre ord skabte DFJ den arbejdsmæssige ramme om "de faste" og "flakkerne".

I DFJ-meddelelserne beskrivelser bliver de faste medarbejdere forstået i kontrast til flakkerne, som opfatter lønarbejdet som et middel, der kan hjælpe med til at realisere det, livet egentligt handler om: fritiden. Sådanne ansatte hænger sig ikke så nøje i, på hvilken

arbejdsplads han eller hun sælger sin arbejdskraft. Det afgørende er i vid udstrækning lønnen. Derfor vælger denne medarbejder ofte at rejse videre til en anden virksomhed, hvis denne kan tilbyde bedre ansættelsesvilkår. Det kan også forklare den store gennemgang af medarbejdere, der særligt i nyere tid har præget det privatejede jernstøberi, ikke mindst i årene med højkonjunktur. Omvendt kan støberiet også uden større besvær hente disse medarbejdere ind, når produktionen kræver det, og afskedige dem igen, når behovet falder.²³

At DFJ har skabt plads for ansatte med lønarbejderlivsform understreges af en intern vittighed om, at nogle ansatte, når de kom om morgenen, "Hang hjernen på knagen, for så at

tage den på igen til fyraften. Så gik man hjem og brugte sit intellekt på fritidsinteresser. Nogle mennesker er indstillet på at affinde sig med denne livsform. At bruge arbejdsdagen til afslapning og filosofien. Samle kræfter til politisk virke om aftenen, eller idrætsmæssigt virke, eller musikudøvelse. Der har sandelig været mange engagerede og talentfulde folk på beskæftigelse på et kedeligt arbejdsområde, som har kunnet affinde sig med det, fordi de så kunne spare energi til det, der interesserede dem".

Denne overvejelse er interessant af flere grunde; først og fremmest fordi det på enkelt vis giver et signalement af lønarbejderlivsformen. Men også fordi trækket med at spare på kræfterne ligeledes spiller en rolle blandt

Arbejdet på det privatejede jernstøberi DFJ beskrives ofte som beskidt og hårdt. Nogle produktioner var dog mindre beskidte end andre. Emaljeverket, ca. 1950. (Foto: Frederiksværksgnens Museum).

Fra 1960-erne spiller mekanisering og automatisering af arbejdsprocesserne en tiltagende rolle på jernstøberiet i Frederiksværk. Blandt de teknologiske nyskabelser er den helautomatiske formemaskine Disamatic. Maskinen ændrer afgørende ved mandskabsbehovet: "Disamatic maskinens produktionskapacitet er meget stor i forhold til dens minimale pladsbehov, og dens gennemførte automatisering reducerer betjeningsmandskabet til et fåtal" (Illustration fra DFJ-Nyt, 1965).

krudtværksarbejderne. For disse ansatte er det ikke egentlige fritidsinteresser som sport, men derimod landbrugsproduktion og fiskeri,

kræfterne spares til. Ved siden af arbejdet på værket har hovedparten af de interviewede mandlige krudtværksarbejdere således haft

overskud til at drive landbrug, fiskeri eller andet selvstændigt arbejde. At have selvstændigt virke ved siden af arbejdet på det statslige krudtværk er i øvrigt et træk, der kan spores tilbage til værkets barndom i 1700-tallet.²⁴

Som en anden karakteristisk forskel peger undersøgelsen på, at de mandlige krudtværksarbejdere tidligt i ansættelsesforholdet oplæres i alle værkets afdelinger. I perioder med spidsbelastning flyttes medarbejderne rundt mellem de forskellige afdelinger, alt efter hvad efterspørgslen kræver. I perioder med ordredgang opsiges værkets ansatte ikke, men sættes til andet arbejde, for eksempel at luge det store krudtværksareal, eller strigle direktørens hest.

I modsætning hertil binder den automatiserede og opsplittede produktion på jernstøberiet en stor del af medarbejderne til en specifik produktion, og dermed en specifik arbejdsopgave. Det er blandt andet denne forskel i arbejdsvilkårene, der gør, at krudtværkets ansatte opfatter deres arbejde som mere "afvekslende" og "selvstændigt". Muligheden for et mere frit arbejde viser sig i arbejdssituationen ved, at alle produktioner – i mindre eller større grad – forudsætter selvstændig planlægning og afvikling af arbejdsforløbet (ofte i form af overvågningsarbejde). Netop muligheden for selvstændighed og frihed i arbejdsituationen fremhæves da også igen og igen, når talen falder på, hvad der trak ved arbejdet på krudtværket. En krudtværksmester beskriver det på denne måde: "Først fik vi en bestillingsseddel fra administrationen. Den indeholdt også en beskrivelse af arbejdsgangen. Men den kendte vi jo godt. Så måtte mestrene planlægge arbejdet og uddelegere arbejdet til de forskellige afdelinger. Som mester var der en del overvågningsarbejde, kontrolarbejde. For eksempel med bladkrudtet, der skulle vales ud. Der måtte vi overvåge at tykkelsen af produktet blev rigtigt. Og ved æltemaskinerne måtte vi overvåge at der blev brugt den rigtige mængde æter og sprit. Sådan var det for alle værkstederne".

Ifølge meddeleren var mesterovervågningen af "de menige" størst i de tilfælde, hvor en ny medarbejder skulle læres op: "For de gam-

le vidste jo, hvad de skulle gøre". På spørgsmålet om krudtværksarbejderen – ligesom den ufaglærte støberiarbejder – kunne hænge hovedet på knagen, svarer meddeleren kategorisk: "Det kunne han bestemt ikke! Det var jo et arbejde der krævede, at alle mulig sikkerhedsforanstaltninger blev overholdt. Nej, han kunne bestemt ikke undvære hovedet".

Krudtværksarbejdernes begreber om arbejde, selvstændighed og ansvarlighed synes umiddelbart at forankre dem i den selvstændige livsform. Imidlertid kan dette livsformsbegreb ikke forklare krudtværksarbejdernes udtalte loyalitet overfor den statsejede arbejdsplads. Loyaliteten viser sig blandt andet ved, at krudtværksarbejderen ikke betragter lønarbejdet som et middel til at sikre den selvstændige produktionsenhed, hvilket – i kortere eller længere perioder – kan blive nødvendigt for bonden eller fjordfiskeren, der er tvunget til at tage lønnet arbejde som et supplement til at sikre bedriften eller fiskekutteren. Det rejser spørgsmålet om, hvilken livsform, der er på spil, når man skal tolke de statsansatte krudtværksarbejdere i et kulturanalytisk lys?

En ny livsform på spil?

Samtalerne med industriens folk i Frederiksværk peger på, at virksomhedernes organisering som henholdsvis stats- og privatejet stiller forskellige krav til de ansatte. Særligt krudtværket vækker interesse i en kulturhistorisk sammenhæng, da samtalerne antyder, at der er en ny livsform på spil. I en hidtidig livsformsanalyse, hvor livsformerne er udviklet ud fra produktionsmåder, overses livsform(er), der har sit udspring i staten. Det vil sige livsform(er), hvis eksistensbetingelser sikres direkte fra staten. Tjenestemandsansættelser, tjenestemandspension og livslang ansættelse er karakteristika ved dette.

Dette nye perspektiv i livsformsanalysen peger på, at der er en eller flere selvstændige praksisser i form af en eller flere embedslivsformer på spil. Det står på nuværende tidspunkt åbent, om embedslivsformens etablering skal føres tilbage til enevælden, og/eller

om det er muligt at udspecificere en særlig embedslivsform med relation til den moderne velfærdstats opståen og udvikling i 1900-årene. I udforskningen af sidstnævnte kan Civilarbejderloven forme et godt metodisk udgangspunkt, da loven virker med til at sikre anerkendelsen af denne særlige gruppe arbejdere, der adskiller sig markant fra samtidens "arbejderklasse".

Som for de øvrige livsformer skal embedslivsformen ikke forstås som en empirisk klassifikation, men som en teoretisk kategori. Det betyder, at livsformen også omfatter personer, som i almindelighed ikke betragtes som "embedsmænd". Det gælder for eksempel nogle industriarbejdere, blandt andet de tidligere krudtværksarbejdere fra Frederiksværk.

I modsætning til lønarbejderlivsformen betragter krudtværksarbejderne ikke arbejdet som et middel, der skal sikre muligheden for udfoldelse i den frie tid, eller som et middel, der skal sikre eksistensbetingelsen for livet som selvstændig bonde eller fjordfisker. Det kan hjælpe med til at forklare, hvorfor lønnen spiller en underordnet rolle, når krudtværksarbejderen vælger livsvirke. Derimod spiller kontinuitet og sikkerhed i ansættelsen – materialiseret som embedsmands- og tjenestemandsprivilegier – en afgørende rolle.

Sammenfattende kan det hævdes, at den statsansatte, ufaglærte industriarbejder er præget af at stå i kontrast til de allerede kendte livsformer. Således synes f.eks. hverken lønarbejderlivsformens spaltede arbejds- og fritidsbegreb, eller den selvstændiges livsforms integrerede arbejds- og fritidsbegreb og rurale arbejdetik (hvor arbejdet forbindes med stolthed og engagement) meningsfuldt at kunne forklare denne industriarbejders særlige overvejelser og prioriteringer, for eksempel når det gælder valg af erhverv og livsbane.

De mange liv ved industrien

Mødet med industriens folk i Frederiksværk har været berigende på en række måder. Først og fremmest fordi den enkelte har bidraget med hver sin individuelle historie. Trods man-

ge fælles træk tegner de individuelle historier i en helhed et billede af en virkelighed, der er langt mere mangfoldig, end det umiddelbart lader sig ane.

I store træk kan det fremhæves, at lønarbejdet for alle interviewede indgår som en integreret del af hverdagslivet. Men her hører ligheden op, fordi livsformsmålene er forskellige. Industriarbejdernes forskellige livsformer gør det derfor nødvendigt at differentiere lønarbejderbegrebet.

Også på anden måde har mødet været berigende. Således tvinger de indsamlede beretninger til teoretisk refleksion ved at pege på, at kontrasterne i det levede liv må sættes ind i en mere sammensat kulturhistorisk kontekst, der også implicerer livsform(er), hvis eksistensbetingelser sikres direkte fra staten. En nøjere udforskning af dette kan tænkes at rejse nye spørgsmål til felt, der beskæftiger sig med industrihistorie og industriarbejderliv.

Noter

1. Undersøgelsen peger på, at der blandt krudtværksarbejderne var en generel modstand mod fagforeningsarbejde. Herved adskiller de statsansatte industriarbejdere sig markant fra arbejderne i den private industri. Emnet vil blive mere udførligt diskuteret senere i artiklen.
2. I den etnologiske livsformsanalyse er begreberne udviklet ud fra produktionsmåder. Det gør analysen blind overfor livsformer, der har sit udspring i staten, tentativt kaldet embedslivsformer. Udforskningen af dette felt er indledende søsat i en undersøgelse af flådens folk (se Annette Vasström, *Holmens By. Nyboeder og dets beboere – især i nyere tid*, Orlogsmuseet, København, 1985), og er siden kontinuerligt bragt på bane i etnologiske undersøgelser og diskussioner.
3. Siden 1700-tallet har kvinder været knyttet til driften af virksomhederne i Frederiksværk. I 1762 bestod arbejdsstyrken på Frederiksværk af "265 Mennesker i Arbejde, hvoriblandt 44 Kvinder... og 50 Mænd, der af alder er saa skrøbelige, at de næppe kan udrette den tredje Del af det Arbejde, de ellers burde afstedkomme" (Eriksen, 1958:42). Også børn har haft arbejde på værket, hvor de blandt andet har beskæftiget sig med at skrælle bark af det ellebrænde, man brugte til trækul. Hvordan kønsfordelingen siden har været lig

ger udenfor rammen af den hidtidige undersøgelse. Sikkert er det imidlertid, at kvinderne har haft deres faste plads på krudtværket siden 1919, hvor patronfabrikken åbnes. På DFJ får kvinderne arbejde i såvel administrationen som produktionen (elektrogas-afdelingen, kærnemageriet og renseriet).

4. Egon Eriksen, *Krudtværket på Frederiksværk 1758 – 1958*, Frederiksværk, 1958.

5. Selvom både krudtværk og kanonværk kommer igang, mens Classen og Fabritius er ejere, så er det i perioden som kongens ejendom i 1760'erne, at Frederiksværk udbygges for alvor. Opførelsen af Gjethuset kan nævnes som et enkelt eksempel herpå.

6. Egon Eriksen, *Krudtværket på Frederiksværk 1758 – 1958*, Frederiksværk, 1958, side 30.

7. Ibid, side 39.

8. Ibid. Til Frederiksværks forsvar fandtes "Frederiksværks frivillige bevæbnede Corps", oprettet i 1801. Da Frederiksværks arbejdere og funktionærer ifølge værkets privilegier var fritaget for militærtjeneste blev det understreget i korpsets navn, at det var frivilligt. Men, bortset fra navnet, var det ifølge Egon Eriksen i virkeligheden tvungen borgervæbning og landeværn, der indførtes i 1801, da man med grund frygtede et angreb på landet. Mandskabet bestod, udover værkets våbendygtige mandlige befolkning, også af husmænd og bønder fra værkets gods.

9. Ole Mørkegaard, *Krudtværksmuseet – visioner og perspektiver*, manuskript til foredrag i Frederiksværk Museumsforening, 1996, side 13.

10. Ibid.

11. At staten på denne måde går aktivt ind i erhvervs livet er ikke noget enestående tilfælde i datiden. Periodens økonomiske politik præges ikke blot i Danmark, men også i Europas øvrige stater, af den merkantilistiske tankegang, hvis grundlæggende træk er ideen om statens selvforsyning. Det betyder, at staten i så stort omfang som muligt skal fremstille landets fornødenheder indenfor rigets egne grænser.

12. Den første krudtmølle i Danmark blev anlagt i Hammer Herred, Præstø Amt, af Christian den anden i 1513. Herudover omtaler kilderne krudtmøller i blandt andet Malmø, Christiania og Flensborg. Af virkelig betydning for rigtes forsyning af krudt blev den række krudtmøller ved den vandrige Mølleå på dens vej fra Lyngby Sø til Øresund. "Krudtmøllen i Københavns Len" opførtes et sted ved Mølleåen, antagelig ved Ørholm, i 1559. Det nævnte krudtværk i Donse blev oprettet i starten af 1700-årene. Donse hørte un der Hørsholm gods og var Dronning Louises, gift med Frederik den Fjerde, ejendom. I 1758 blev værket bortforpagtet, og i 1765 overgik det helt til private investorer.

13. Orla Lehmann, *Fædrelandet*, København, 1840, side 698.

14. Jakob Kristian Lomholt og Werner Rasmussen, *Beretning om Frederiksværk undersøgelsen*, Akademiet for de tekniske videnskaber, nr. 24, København, 1954, side 3.

15. Frem til omkring 1900 er landets forsvar den største aftager af krudtværkets produktion, dog med undtagelse af flåden, der køber sine forsyninger af Donse Krudtværk. Det betyder ikke, at krudtværket ikke producerer krudt til civile (handelskrudt) før århundredeskiftet; det gør det i form af jagtkrudt til hoffet og landets godsejere, sprængkrudt til norske bjergværker og råvarer til fyrværkerikrudt til fagfolk. Også forskellige handelskompagnier aftager store mængder handelskrudt. Oprindelige fylder produktionen af handelskrudt kun lidt i værkets samlede produktion. Med tiden ændrer det forhold sig drastisk, hvilket skyldes den voksende produktion af jagtpatroner. Startskuddet til den øgede produktion føres ofte tilbage til tiden efter 1840, hvor nye jagtlove fastslår, at retten til jagt følger ejendomsretten. Af dette følger en stor udvidelse af antallet af jægere, hvorfor behovet for jagtkrudt stiger (Eriksen, 1958:214). Den udvikling fortsætter i det nye århundrede. I 1937 producerer krudtværket således 90% af alt det krudt, der sælges til private.

16. Egon Eriksen, *Krudtværket på Frederiksværk 1758 – 1958*, Frederiksværk, 1958, side 57.

17. Peter Bondesen, *Socialhistoriske undersøgelser af J.F. Classens Frederiksværk*, København, 1973.

18. Ibid, side 16.

19. Meddelernes kontrastfyldte forståelse retter sig ikke kun mod andre industriarbejdere, men også mod hinanden indbyrdes. For eksempel beskriver arbejderne fra sortkrudt-afdelingen skydebomuldsfabrikken som "manchet-afdelingen", fordi "derude, der kom de med hvid flip på, og den var sgu lige så hvid, når de gik hjem om aftenen, for der var jo ikke noget støv. Men der var jo æterdampe, og sådan noget, så derfor blev den kaldt manchete-afdelingen. Vi andre, vi var jo sorte altid". På jernstøberiet skelner meddelerne særligt mellem forskellige faggrupper, ligesom arbejdere og funktionærer ofte beskrives som i et modsætningsforhold.

20. Det er vanskeligt at komme med et konkret bud på motivet bag indførelsen af Civilarbejderloven. En mulig forklaring er, at loven kan betragtes som "lok-kemad" – materialiseret som mulighed for livstidsansættelse og pension – der kan tiltrække og fastholde civile ansatte. En anden forklaring kan være, at loven re præsenterer et middel, der – med arbejderbevægelsens blomstrende selvbevidsthed for øje – benyttes til at overvinde civilarbejdernes ideologiske modstand mod at arbejde i forsvaret.

21. Se for eksempel Lone Palm Larsen, *Én "arbejderklasse", én kultur og én identitet??*, Arbejderhistorie.

Tidsskrift for Historie, kultur og politik, nr. 3, 1996.

22. Niels Jul Nielsen og Lykke Lofarque Pedersen, *Fra morgen til aften – fra vugge til grav. Fabrikssamfund og arbejderliv i Brede omkring 1900*, SFAHs årbog: Arbejdsliv, 1992, og Niels Jul Nielsen, *Lifelong Care and Control. Paternalism in Nineteenth-Century Factory Communities*, Ethnologia Scandinavica, Vol. 24, 1994.

23. Ved lukningen af DFJ modtog Frederiksværgekens Museum et omfattende materiale fra det lokale jernstøberi. Blandt materialet er et udbygget stamkortsmateriale. En første – hurtig – gennemgang støtter pointen om, at DFJ var et sted, hvor nogle medarbejdere “fløj ud og ind”. En mere omfattende undersøgelse kan give et præcist billede af i hvor stort omfang, og i hvilke perioder, støberiet var afhængig af disse ansatte.

24. Peter Bondesen, *Socialhistoriske undersøgelser af J.F. Classens Frederiksværk*, København, 1973.

Abstract

Hansen, Dorthe Vejen: The many lives in industry – a comparative investigation of production and working conditions in two factories in Frederiksværk, *Arbejderhistorie* 2/1998, p. 15 - 31.

The article is built upon reflections and interim conclusions from an investigation of two of the oldest industries in the Frederiksværk region, United Iron Foundries (DFJ) og The Army Gunpowder Mill (HF). With the closure of the concerns in, respectively, 1965 (HF) and 1993 (DFJ) an era came to an end not

only in industrial history but also with respect to the people and lifestyles that were connected to them and which evolved in their wake. Throughout the years the powder mill and the foundry have given employment to a large number of people. It raises the question of who these people are: what life forms the factories created space for and which have been necessary for their functioning? The investigation points to the fact that the organising of the industrial concerns as state and privately owned, places different demands on the employees. This is reflected in the industrial workers` conflict-ridden understanding of one another, and the role which the factories were given in everyday life. The contradictory views of the industrial workers force theoretical reflection by pointing out that the contrasts in actual life have to be put into a more complex cultural historical context, that also involves a life form/ life forms, whose raison d`etre is directly ensured by the state – civil service life forms. A more scrupulous exploration of this aspect might be thought to raise new questions in the field of study which deals with industrial history and working class life.

Dorthe Vejen Hansen, cand. mag. (etnologi og minoritetsstudier, Københavns Universitet). Ekstern lektor ved DIS, Vestergade 7, 1467 København K., og ekstern lektor og videnskabelig medarbejder ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Vandkunsten 8, 1467 København K.